

Pierre Francastel a képzőművészetről szólva egy helyütt azt írja, egy „ellenállhatatlan áramlat arra készíti a jelenkori társadalmakat, hogy ugyanolyan típusú tárgyakat használjanak, akár figuratív, akár utilitáris természetűek is, s az építészetben, festészetben roppant hasonlóság mutatkozik Sidneytől Oslóig, Varsótól Párizsig. René Wellek a XX. század irodalomkritikájának sajátosságait taglalva megállapítja, hogy ennek a diszciplinának Angliát és Franciaországot kivéve még a múlt század végén is helyi, vidéki jellege volt, napjainkban viszont „mindenekelőtt szembeszökő, hogy vannak bizonyos nemzetközi kritikai mozgalmak, amelyek túlléptek minden nemzet határán, még ha netalán egyetlenegy nemzet talaján sarjadtak is ki; szembeszökő, hogy a XX. század kritikájának túlnyomó része, ha elég széles szemszögből vizsgáljuk, jelentős rokonságot mutat egymással a cél és a módszer tekintetében még ott is, ahol közvetlen történelmi összefüggések e tekintetben nincsenek”, noha egyszersmind feltűnő az is, milyen mélyen gyökereznek a mindezt átfonó nemzeti hagyományok. Alig pár héttel ezelőtt egy irodalmi találkozón alkalmunk volt előadást hallani Borges és a nemzetek feletti irodalom címmel, amelyben ez a nemzetek felettség, Borges nézeteire hivatkozva, az író és az olvasó személyiségének, valamint a mű önálló létének tagadása által nyert elméleti megalapozást. E nézet szerint minden művet egy fikatív, mihaszna könyvtár számára írunk, amelyben kőtáblák, papirusztekercsek és könyvmaradványok halmozódnak fel ismét csak fikatívul, s a műveknek ez az időtlen és személytelen tárháza teljesen érzéketlen az író esetleges, ki tudja, melyik évszázadban kallódó, semmitmondó személyisége iránt, hasonlóképpen a ki tudja, melyik délkörön élő, ebbe a fikatív könyvtárba ki tudja, mikor vetődött olvasó személyisége iránt, aki egy-egy tekercsről vagy kőtábláról néhány mondatot vagy szakaszt olvasott el. Ezért minden írónak a világ minden lehetséges története, minden korábbi műve, minden maszkija, összefüggése és látomása rendelkezésére áll, s számítson csak arra, hogy alkotott művének pár mondatnyi foszlánya majd e fikatív könyvtár tartozékaként három vagy nyolc évszázad múlva egy malájföldi olvasó kezébe kerül, vagy pedig négy évszázaddal a megírás előtt már egy etiópiai olvasó kezében járt, egy azóta elkallódott mű képében, hiszen végtére is a lehetséges művek között mindig megvannak a titkos összefüggések.

Akár óvatosan, akár szélsőségesen, sok teoretikus felfigyelt rá, hogy évszázadunk emberének felfogásában az irodalom réges-régóta ismert dilemmája, a helyi színezetű emberi sorsnak és az általános emberinek az összefüggése legalábbis tendenciájában eltolódott a korábbi évszázadok felfogásához képest. Nyilván tanulságos volna pedánsan megvizsgálni az egyedi és az általános viszonylatának irodalmi kifejeződését a történelmi fejlődés során, mi azonban megelégszünk azzal, hogy csupán két nagy korszak ellentétes tendenciájára utaljunk: a középkornak az általános emberi felé fordulására és az újkornak az egyéni emberi sors iránti szembeszökő érdeklődésére. A nemzetek kialakulásának folyamatában egyre nagyobb szerepet kapott a kettő közötti közvetítő kategória, a különös, a tipikus, a helyi színezet, ami aztán nemegyszer programszerűen is az átfogó szerepét töltötte be, legfőbb szemponttá és kritériummá nőtt ki, elhatalmasodott az előző kettő fölött, azzal az igénnyel, hogy mint fókusz egybefogja mind az egyéni emberi sorsot, mind az általános emberi mondanivalót. Ez a közvetítő kategória, a különös, aztán a nemzeti jelleg és a nemzeti tradíció kifejezője lett, s közvetítőként újabb relációkon is megjelent: a nemzeten belül a tájak színezetének, az osztályok és rétegek sajátosságának hordozójaként.

Csak két dolgot szeretnénk kiemelni, amelyek az irodalomfelfogásban a különös kategóriájának eluralkodásával karöltve járnak. Az egyik az, hogy miután mindmáig képtelenek vagyunk megállapítani, micsoda teszi a művészetet művészetté, s minthogy minden mű ábrázol, kifejez és jelent valamit, az elmélet — a kor funkcionista szellemében — képtelen volt e három vagy akár több aspektust egymással összefonódva vagy egymás melletti agregátumszerűségben felfogni, ellenkezőleg, az aspektusok között hierarchikus rendet állított fel, s ebből következett, hogy mihelyt az ábrázolásban látta az irodalom funkcióját, természetesen zárt ábrázolandó keret után kutatva, a nemzeti keretbe zárt társadalmak világát találta legalkalmasabbnak még a kifejezés tárgyául is. A másik: a nemzetivé váló irodalom által is nemzeti attributumává emelkedő nyelvnek döntő, gyakran kizárólagos összekapcsolása az irodalom fogalmával általában. A nyelv, amely egymagában is egy egész kultúrát tárol, történelmet hordoz, gondolkodásmódot szab meg, tradícióit ápol, a különös kategóriájának, a nemzetinek a kifejezőjévé vált. A nyelv, amelyen kívül nincsen irodalom.

Korunk világa is ezeken az alapokon nyugszik, a vázolt kép rólunk is készült. De tendenciában mintha némi fordulat következett volna be. Mintha az utóbbi jó néhány évtized integrációs folyamatai, amelyek a munka, a gazdaság, a társadalom s egyebek viszonylatában érezhetőbben kifejezésre jutottak, korunk emberének gondolkodásmódjában is az egyedi, különös és általános relációján az utóbbira terelte volna a figyelmet, s mintha ennek az irodalomban is érezhető következményei volnának. Ha például a tradíciót nem megkövesedetten, pusztá múltként fogjuk fel, hanem tudatában vagyunk annak, hogy ma is teremtjük, sőt nap nap után a jövőbelinek is folyton az alapjait vetjük meg, fel kell figyelnünk arra, hogy korunkban egyre inkább egyidejűleg, késedelem nélkül terjednek el az uralkodó irodalomfelfogások, s némiképp közelebb hozzák egymáshoz a nemzeti tradíciókat. Még akkor is, ha sajátosságaik, természetesen, továbbra is virul-

nak. Mindenesetre úgy tűnik, szaporodnak az egyidejű párhuzamos folyamatok, ezáltal természetszerűleg összébb fonódnak a rokon kölcsönhatások, vagyis a hatások egyre kevésbé egyirányúak, még ha egy-egy felfogás, mozgalom, irányzat egyetlen nemzet kebelében születik is meg. Ma már meglehetősen bonyolult, de szembeszökő összefüggéseket láthatunk a szellemi munka más-más területén ismert, de mindenütt párhuzamos folyamatokat indító bécsi, prágai, krakkói iskola, valamint az angolszász új-kritikai, a francia strukturalista irányzatok között — hadd említsünk egymástól éppenséggel elütő törekvéseket. A tendencia a nemzeti tradíciókon belül is, a nemzeti sajátosságok megőrzésével is e felé az általános felé mutat, még ha erőteljesen ki is kell emelnünk, hogy nem világkeretben, hanem csupán az európai kultúrán belül mozgunk, s a kis nemzetek e folyamatban is csupán diszkontinuuáltnak vesznek részt. Így hát tudatában kell lennünk annak, hogy az általános, amelyről eszmecserénk során szó esik, mindenekelőtt az európai kultúra teremtette általános.

Megítélésünk szerint ezt a folyamatot erősíti az irodalom funkcionálista felfogásának egyre terjedő feladása. Mihelyt polgárjogot nyert a felfogás, hogy egy irodalmi műnek nem ilyen vagy olyan funkciója van, hanem önmaga pusztán léte a rendeltetése, hiszen megvan a maga autonóm jelentése, mint minden minden dolognak a földön, a mű egyedisége mellett azon nyomban előtérbe került az általános jelentősége is, méghozzá a különösség rovására. A különös, a nemzeti jelleg, amely egy korban mindent elnyelő központi, fókuszszerű kategóriává vált, mint ha visszavonulni készülné az őt mindenképpen megillető, de csak szerényebb helyre. Arra a helyre, amelyet senki sem vitathat el tőle, hiszen természetszerűleg járulékosnak tekinthetjük. Ezzel jól összefér az a felfogás, hogy a mű természetesen ábrázol is, ki is fejez, jelent is valamit, de nincs rá érvünk, hogy ezek között az aspektusok között hierarchikus rendet szabjunk, hiszen ha nem is tudjuk, mi teszi a művészetet művészetté, azt tudjuk, hogy az ábrázolás, kifejezés, jelentés minden műalkotás együttes járulékos jegye, tehát korunk kifejezésének egy irodalmi műben csak akkor van jelentése, ha ábrázolás is, a való világ ábrázolásának csak akkor van jelentése, ha kifejezés is.

Minden műnek azonban csupán a nyelv által van jelentése. Minden irodalom csak a nyelv által létezhet, a nyelv viszont félreérthetetlenül nemzeti nyelv. Ezt az érvet mindmáig nagy respektussal hallgatjuk, hiszen úgy látszik, legvégső szinten valóban nincs más keret egy-egy mű jelentésének megfejtésére, csak az, amit az illető nyelv kínál. De ezen a téren is elgondolkodtató jelenségekbe botlunk. Mindenekelőtt: nyelv nélkül ugyan nincs irodalom, de az irodalom nem csupán nyelv, hanem jóval több attól: közlés is, interakció is, gondolatok, eszmék és érzelmek világa is, ábrázolás is, tanúság is, egy megelevenedett emberi világ, amely olyan emberi közösségekben is születhet, e közösség törekvéseinek, vágyainak, álmainak kifejezéseként is, amely túlnó egy-egy nyelv határán, hiszen ez éppenséggel több nyelvű közösség is lehet. Úgy tűnik — s ezt szeretnénk kiemelni —, az irodalmat ezek a „lefordítható” vonások teszik nyelv- és nemzetelettivé. Ha szabad így mondanunk: az irodalomnak a konkrét nemzeti nyelven túlmutató „szupernyelve”, amely a nyelvek közötti kommunikációt egyáltalán lehetővé teszi.

Másrészt némelyik nyelv nem fedi egy-egy nemzet keretét, hanem tágabb annál. Nem holmi világnyelvjellegre gondolunk, nem is arra, hogy léteztek nyelvek a nemzetek kialakulása előtt is. Arra kívánunk utalni, hogy brazil nemzeti irodalmat portugál nyelven írnak, s hogy az osztrák nemzeti irodalom más, mint az a német irodalom, amelyet nyelve által mégis minden osztrák egészében sajátjának érez. Arra a dilemmára utalunk, hogy a spanyol irodalom fogalma felöleli a kubai, argentin, mexikói, chilei és más nemzeti irodalmakat, s így a spanyol irodalom fogalma már nem társadalmi és nemzeti hovatarozást, még csak nem is félreérthetetlen irodalmi, hanem kizárólag nyelvi kategóriát jelent. Hiszen a spanyol irodalom mexikói is lehet. Vagy jussanak eszünkbe azok az újonnan felszabadult országok, amelyekben a tucatnyi törzsi nyelv közül egyik sem képes átfogó erőt alkotni, s a nemzetté válás folyamatában az idegen örökség, az angol vagy a francia honosodik meg. A viszonylatok elmosódtak, az irodalmi hovatarozásban egyre több kettősség mutatkozik, e viszonyok megannyi, gyakran kibogozhatatlan fokozatát állíthatjuk fel. Ha Senghort ma okkal tekintjük francia írónak, a kialakuló szenegáli nemzeti irodalom saját leendő tradíciói alapján nyilván ugyanolyan okkal sorolja majd övéi közé. A kettősség elkerülhetetlen. Ha a kanadai francia írókat feltétlenül franciának tekintjük is, fel kell ismernünk: amennyiben létezik kanadai nemzet és elfogadjuk, hogy van nemzeti irodalma, akkor azt is tudomásul kell vennünk, hogy azt legalább két nyelven írják, hiszen a kanadai francia nemzeti valósága úppúgy kanadai, mint az a szerves irodalmi élet is, amelyet kompakt nyelvi közösségében ápol. Hasonlóképpen figyelemreméltó, hogy például a magyar nemzeti irodalmat a nemzet kompakt részei öt országban művelik viszonylagosan önálló, önmagában is élő, szerves formában, amelyeknek társadalmi alapja, irodalmi világa elszakadt egymástól, s az egymást átfonó közös tradíciójukon kívül fél évszázad alatt mindegyik rész külön is olyan sajátos tradíciót teremtett magának, amely más, idegen nemzeti irodalmakkal olyannyira szembeszökő rokonságot mutat, hogy ez a körülmény az öt rész egymás közti különbözőségét erőteljesen kiemeli. Ismétljük: akármerre fordulunk, egyre több kettősség mutatkozik.

Azt látjuk tehát, hogy a nyelv itt-ott túlnőtte egykori szűk nemzeti kereteit. Ha nem is olyan rég még a spanyol irodalmon a spanyol nemzeti irodalmat értettük, ma már jóval többet értünk rajta, s jól tudjuk, policentrizmus áll fenn, több központja van ennek az irodalomnak Havannától Mexikóig és Buenos Airesig. E központokban már önálló, akár az egykori anyaország nyelvi fejlődését felül is múló életet élhet ez a nyelv. E mozgások azt mutatják, hogy azok a nyelvi központok, amelyekből az idő során újabb nemzetek és irodalmak nyelve sarjadt, egyre kevésbé atyáskodhatnak ezen újabb központok felett, egyre kevésbé tekinthetik őket pusztán saját nyelvi gyarmatuknak.

Úgy tűnik tehát: azért, hogy a nyelv itt-ott legalábbis tendenciájában túlnövi a nemzeti kereteket, bizonyos értelemben az irodalmat is e keretek túlnövésére — de nem tagadására — készíteti, s alkalmassá teszi azt azon integrációs folyamatok hordozására, amelyek korunk más emberi tevékenységében is megmutatkoznak. A több nemzetre kiterjedő nagy nyelvek óriási területek embertömegének szellemi

koncentrálására alkalmasak, gyorsan közvetítik a jelentős felismeréseket, új életérzésekkel söpörnek végig a világon, messze visszhangoznak, s az irodalmi alkotók figyelmét is a partikulárisról az általánosabbra terelik. Valahogy úgy, hogy közben hallgatólagos megállapodás történik, afféle iratlan konvenció születik, hogy a nagy távolságokon élő emberek közötti irodalmi kommunikáció nem vegyes, különféle, hanem azon gondolati és érzelmi világ koordinátái között folyik, amelyik épp végigsöpört a világon, egyidejűleg és párhuzamosan, s így némi-képp általános rangra emelkedett. Természetesen amerre csak végigsöpört, egyedi és különös sajátosságokkal gazdagodott, s más, rokon és elütő gondolati és érzelmi világok tüzeiben formálódott és módosult.

De ennek a folyamatnak a gyümölcsét mindenekelőtt a nagy nyelvek, irodalmak és nemzetek élvezik. Mi történjék a kicsikkel, akik — miként mondtuk már — legfeljebb diszkontinuáltnan vesznek részt benne? Voltak korok, amelyek a harsogó színű sajátosságokat, az éles különbözést tekintették felmutatandó értéknek, s így minden nemzeti bezárkózás is képes volt olyan sajátosságokat termelni, amelyek a világ szemében értéknek mutatkoztak. Korunkban azonban a harsogó színű sajátosságok az egzotikum szintjére hanyatlottak, ez pedig devalválódott. Úgy tűnik, korunkban minden nemzeti bezárkózás — az irodalmi is — menthetetlenül provincializmushoz vezet; nem monduk újat, ha azt állítjuk, hogy nemcsak művek és írók, hanem egész nemzeti irodalmak is provinciálissá süllyedhetnek. Abban a korban, amelyben nagy felismerések és szellemi megmozdulások egyre inkább egyidejűleg söpörnek végig az európai kultúrát alkotó világon, csak a befogadásra kész, nyílt nemzeti kultúrák és irodalmak számára kínálkozik alkalom arra, hogy maguk is hatást fejtsenek ki, képesek legyenek kölcsönhatásra. Hiszen befogadni csak az tud, aki képes megküzdeni a befogadandó anyaggal, aki formálja, módosítja, gazdagítja, felülmúlja azt, s lucid pillanataiban merőben új minőséget bocsát útjára. Így, ha diszkontinuáltnan is, de közvetve vagy közvetlenül belefolyik abba a nemzetközi folyamatba, amelyik különben érzéketlenül elsüvít felette. Hogy e folyamat során az alkotó egyúttal saját nemzeti irodalmát emeli magas rangra, vagyis hogy nem mást, hanem éppen azt emeli e rangra, úgy véljük, a fentiek során már kiderült. Más út nem is kínálkozik számára.